

Heròdot al *Cantar de Myo Çid*?

Herodotus in the *Cantar de Myo Çid*?

Jordi Redondo
Jordi.Redondo@uv.es
Universitat de València
Departament de Filologia Clàssica
Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació
Universitat de València
Avda. Blasco Ibáñez, 32
46010, Valencia

Cuique suum, dit d'Heròdot i de Jaime Siles

Fecha de recepció: 12 de marzo de 2021
Fecha de aceptació: 14 de abril de 2021

RESUMEN: El motiu de l'engany de què són objecte els jueus Raquel i Vidas (*Cantar de Myo Çid* I 78-207) ha sigut atribuït a una font àrab, *alias* oriental, desconeguda. L'anàlisi dels textos mostra com la *Disciplina clericalis* del jueu aragonès Pero Alfonso, que hauria estat la baula clau dins la transmissió del motiu de les arques carregades d'or, té com a model un passatge de les *Històries* d'Heròdot.

PALABRAS CLAVE: Heròdot, Pero Alfonso, *Cantar de Myo Çid*, Menéndez Pidal, recepció.

ABSTRACT: The motif of the trickery displayed against the Jews Raquel and Vidas (*Cantar de Myo Çid* I 78-207) has been attributed to an unknown Arabic, also called Oriental, source. The analysis of the texts shows how the *Disciplina clericalis* of the Aragonese Jew Pero Alfonso, which would have been the key link in the transmission of the motif of the coffers loaded with gold, has its model in a passage from the Herodotean *Histories*.

KEYWORDS: Herodotus, Pero Alfonso, *Cantar de Myo Çid*, Menéndez Pidal, reception.

L'engany del Çid als jueus i la seua gènesi literària. La *theoria recepta*

Al *Cantar de Myo Çid*, l'episodi de l'engany de què són objecte els usurers jueus Raquel i Vidas ocupa un lloc no pas secundari; l'autor en fa, mitjançant una narració detallada i extensa (I vv. 78-207), una mena de paradigma de l'estratègia

de l'heroi, inquebrantable en la fidelitat envers el seu senyor, però capaç de recórrer a arteries no gens nobles quan tracta amb enemics o persones de condició inferior ¹. La precisa anàlisi de Kioridis determina amb exactitud la modernitat d'un comportament escaient als interessos del Cid ². L'inici *in medias res* del poema impedeix de reconèixer a l'episodi un caire programàtic ³. Per l'extensió n'hem reduït la citació als versos més significats:

*Con uuestro consego bastir quiero dos archas.
Yncamos las darena, ca bien seran pesadas,
Cubiertas de guadameçis e bien enclaueadas:
Los guadameçis uermeios e los clauos bien dorados.
Por Rachel e Vidas uayades me priuado.
(...)
Tiene dos archas lennas de oro esmerado.
(...)
Prened las archas e meted las en uuestro saluo:
Con grand iura meted y las fes amos
Que non las catedes en todo aqueste anno.
(...)
Estas archas prendamos las amas,
En logar las metamos que non sean ventadas.
(...)
Dixo Martin Antolinez: yo desso me pago
Amos todos tred al Campeador contado,
E nos uos aiudaremos, que assi es aguisado
Por aduzir las archas e meter las en uuestro saluo,
Que non lo sepan moros nin christianos.
Dixo Rachel e Vidas: nos desto nos pagamos.
Las archas aduchas, prendet seyes çientos marcos.*

¹ L'heroi no es troba sotmès a una deontologia estricta; la flexibilitat de la seua conducta li permet de posar en pràctica tàctiques com la de la conquesta d'Alcozer, cf. I 29 v. 42: *Mío Çid gannò Alcozer, sabent, por esta manna*, terme aquest darrer que a la resta del poema només es diu dels infants de Carrión, II 107 v. 16 *que sopiessen sos mannas de los ifantes de Carrión*, III 143 v. 10 *las tus mannas yo te las sabré contar*, III 149 v. 64 *mas bien sabemos las mannas que ellos han*. Una anàlisi narrativa basada en Freud i Bachtin es llegeix a S. Luongo, "Tra Witz e Carnevale: l'episodio di Rachel e Vidas nel *Cantar de Mio Cid*", *Sig Ma* 3, 2019, 485-513, el qual subratlla els components còmics –de burla i sàtira arran de l'antisemitisme explotat per l'autor- d'un episodi on l'heroi no ho és gens.

² I.N. Kioridis, *Ποίηση και πραγματικότητα στο Cantar de Mio Cid και στο Διγενή Ακρίτη*, Serres, Noufaro, 2009, pp. 209-210, pàg. 209: Απουσιάζουν τα ιδεολογικά και θρησκευτικά κίνητρα από τη εκστρατεία του. (...) Το ενδιαφέρον του ποιητή για τους οικονομικούς όρους είναι πρωτοφανές για έργο της εποχής, ενώ ανάλογη είναι και η διάθεση του κεντρικού ήρωα.

³ J. Graib, "Función narrativa del episodio de Raquel y Vidas del *Poema de mio Cid*", *Incipit* 19, 1999, 161-185; A. Boix Jovaní, "El *Cantar de Mio Cid* y la inversión de los materiales narrativos folklóricos", *Hispanic Research Journal* 8, 2007, 89-105.

Des de si no abans Menéndez Pidal sabem que l'engany tramat pel Cid per a obtenir el préstec dels jueus Raquel i Vidas havia estat manllevat a una font que ell identificava en primer lloc amb la *Disciplina clericalis* del jueu aragonès Pero Alfonso, i que hauria recollit al seu torn un recull d'apòlegs àrab ⁴. La teoria de la font oriental –potser perquè Pero Alfonso era jueu?– xoca amb un problema habitual d'aquesta metodologia, i és la inexistència de cap text d'aquest conjunt de literatures on aparegui el motiu. A l'*Index* de Thompson sí que apareix, localitzat a la narrativa popular índia, el motiu de la calç pintada amb tons daurats i venuda com si fos or ⁵.

El passatge de Pero Alfonso, pertanyent al conte XV, *Exemplum de decem cofris*, diu així:

Deinde decepti socio praecepit decem cofros exterius pretiosos depictos coloribus atque ferro deargentato ligatos cum bonis serraturis emere et ad domum sui hospitis afferre lapidibusque comminutis implere.

A continuació va aconsellar al seu decebut company de comprar deu baguls pintats per fora amb colors llampants i fermats amb ferro tenyit d'argent amb bons panys, de dur-los a casa del seu hoste i d'emplenar-los amb pedres ben menudes ⁶.

El tòpic, encara molt estès i servat, de la pregona influència de la tradició narrativa breu de la cultura àrab, anomenada genèricament *conte oriental*, va fer que Menéndez Pidal atribuís el motiu ras i curt a aquest origen literari ⁷. Com a font

⁴ R. Menéndez Pidal (ed.), *Poema de Mio Cid*, Madrid, Ediciones de la lectura, 1913, pp. 33-35: *Otro episodio ficticio es el de las arcas de arena que el Cid deposita en casa de dos judíos burgaleses, diciéndoles que están hechas de oro, para obtener de ellos un préstamo a cuenta de tal depósito. En multitud de cuentos aparece el ardid de las arcas de arena que se hacen pasar por un tesoro. Pero quien más que nadie contribuyó a popularizar este tema novelesco en Europa fue el judío converso español Pedro Alfonso, coetáneo del Cid. En su Disciplina clericalis incluye Pedro Alfonso un cuento de origen árabe, donde se refiere cómo un peregrino a La Meca se hace pagar una deuda, despertando nueva codicia en el deudor mediante el engaño de diez cofres llenos de piedras, bien pintados por fuera y con herrajes plateados. Este cuidado en el buen aspecto exterior de los cofres es algo semejante al que el Cid pone en el de sus arcas, cubiertas de guadalmeçi bermejo y con clavos dorados (v. 88), y no sería difícil que el juglar conociese el cuento de la Disciplina, dada la gran difusión que ésta tuvo. Por lo demás, el engaño se practicaba, efectivamente, pues lo vemos descrito en las Partidas.*

⁵ S. Thompson, *Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, medieval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends*, Bloomington: Indiana University Press, 1955-1958, consultat en línia a l'adreça següent: https://sites.ualbertaina.ca/~urban/Projects/English/Motif_Index.htm

El motiu es troba sota l'epígraf genèric K120. *Sale of false treasure*, i ens interessen les variants K121. *Lime (ashes) sold as gold*, i K123 *Sale of gilded (plated) ware as gold or silver*, recollides totes dues a l'Índia i publicades pel mateix S. Thompson (amb la col·laboració de J. Balys), *Oral Tales of India*, Bloomington: Indiana University Press, 1958.

⁶ Pero Alfonso, *Disciplina clericalis* XV.

⁷ R. Menéndez Pidal (ed.), *op. cit.*, pág. 34, n. 1: *La gran difusión de la Disciplina nos muestra que el tema de las arcas de arena pasó principalmente de Oriente a Europa por intermedio de España.*

secundària el mateix Menéndez Pidal esmentava el *Código de las siete partidas* del rei Alfonso, una obra més d'un segle posterior a la *Disciplina clericalis*⁸. Tanmateix la comparació entre els texts del codi alfonsí i de la *Disciplina clericalis* evidencia que va ésser aquesta la que va tenir present l'autor del *Cantar*.

Conseqüentment, l'aparició del motiu als *Gesta romanorum*, conjunt de narracions compostes la primera meitat del segle XIV si no abans, es deuria en principi a la difusió de la *Disciplina clericalis*. La comparació d'ambdós texts ho demostra, amb tan sols una petita diferència per abreujament del model, tema que ara no abordarem:

Cui adducto praecepit vetula decem cophinos emere exterius preciosis depictos coloribus ferroque ligatos cum seraturis deargentatis lapidibus impleri iussit.

*Al qual, un cop l'hi va dur, la velleta va aconsellar de comprar deu cofres pintats per fora amb colors cridaners i fermats amb ferro mitjançant panys daurats d'argent i li va ordenar que fossin emplenats amb pedres*⁹.

Per a Menéndez Pidal l'única font clàssica digna de comentari és un passatge de Justí que diu així:

Sed Elissa ministros migrationis a rege missos nauibus cum omnibus opibus suis prima uespera inponit prouectaue in altum compellit eos onera harenae pro pecunia inuolucris inuoluta in mare deicere.

*Però a les primeries del capvespre Elissa fa embarcar a bord de vaixells, amb totes les seues riqueses, els servidors enviats pel rei per al seu viatge, i els obliga a llançar a la mar una càrrega de fardells de sorra, deixats caure dins l'abisme en comptes de la seua fortuna*¹⁰.

⁸ R. Menéndez Pidal (ed.), *op. cit.*, pàg. 35, n. 1: *La Crónica del Cid parece que toma de las Partidas el detalle de que las arcas tenían encima 'oro e piedras preciosas', detalle muy propio de la pobreza del héroe y del pequeño préstamo intentado*. La citació del passatge alfonsí és *Partidas VIIa*, 16a, 9a, ed. RAH, *Las Siete Partidas del Rey Don Alfonso el Sabio cotejadas con varios códices antiguos III*, Madrid 1807, pàg. 645: *'Del engaño que facen los baratadores haciendo muestra que han algo'. Baratadores et engañadores hay algunos homes de manera que quieren facer muestra a los homes que han algo, et toman sacos, o bolsas o arcas cerradas llenas de arena, o de piedras o de otra cosa cualquier semejante, et ponen desuso para facer muestra dineros de oro, o de plata o de otra moneda, et encomiéndanlas e danlas a guardar en la sacristania de alguna iglesia o en casa de algunt home bueno, faciéndoles entender que es tesoro aquello que les dan en condesijo, et con este engaño toman dineros prestados, et sacan otras manlievas et facen otras muchas baratas malas, faciendolo creer a los homes que farán paga daquello que les dieron asi en guarda. Et aun quando non pueden asi engañar a los homes en esta manera, van a aquellos a quien dieron a guardar los sacos o las bolsas sobredichas et demándangelas: et quando las reciben dellos dñrenlas et quejansen dellos, diciendo que la maldat et el engaño que ellos habian fecho que lo hicieron aquellos a quien lo dieron en guarda, et afruéntanlos por ellos e demándanles que gelo pechen*.

⁹ H. Oesterley (ed.), *Gesta Romanorum*, Berlin, Weidmann, 1872, pp. 461-462.

¹⁰ Just. *Epit.* XVIII 4, 12, ed. M.-P. Arnaud-Lindet, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompeii Trogi*, Bibliotheca Augustana, 2003.

El passatge de Justí reapareix a la *Primera crònica general* amb aquesta redacció:

*E cuemo por conceio, mando fazer sacos de cuero no muy grandes, y enchir los de arena, e fizo los guarnecer much apuestament desuso, assi que los que lo uiessen cuydassen que avie y muy grand aver; e despues que esto fue fecho, mando poner aquellos sacos sobre todo lo al, mostrando que aquel auer tenie ella apartada-mientr pora si. (...) E dotra parta mando a otros sos priuados en grand poridat, que al mudar de los sacos dun nauio en otro, que de guisa los diessen a los omnes del rey por que no los pudiessen tener; e ouiesen a caer en la mar; y ellos fizieron lo assi com ella mando, de guisa que aquellos sacos todos fueron perdudos en la mar*¹¹.

La vinculació d'ambdós texts resulta innegable, per bé que amb la *Disciplina clericalis* i el *Cantar* hi hagi diferències notables. A la literatura castellana hi ha encara dues obres que es poden directament o indirecta relacionar amb aquesta tradició. L'exemple noranta-dosè del *Libro de los enxemplos por ABC* de Clemente Sánchez de Vercial no passa de manllevar tot el motiu, fil per randa, a Pero Alfonso; també Joan de Timoneda al relat vint-i-sisè del *Portacuentos* ens presenta una dama que rebutja de menjar una salsa on el cuiner ha amagat una picada d'all, aliment que ella mai no tasta.

El motiu de l'engany del fals tresor a les literatures grega i llatina

Per als coneixedors de les literatures clàssiques el motiu que estem analitzant té el seu origen, exponent i model, tot alhora, a les *Històries* d'Heròdot. Se n'ha de dir que el trobem associat al personatge de Polícrates de Samos, una figura històrica que a les *Històries* forneix —com també ho fan, p.e., Soló o Xerxes— relats de caire gnomològic sovint narrats amb l'ajut de materials folclòrics¹². El passatge que ens interessa, absolutament deliciós, és el següent:

ταῦτα ἀκούσας Πολυκράτης ἤσθη τε καὶ ἐβούλετο· καὶ κως ἰμείρετο γὰρ χρημάτων μεγάλως, ἀποπέμπει πρῶτα κατοψόμενον Μαιάνδριον Μαιανδρίου ἄνδρα τῶν ἀστῶν, ὃς οἱ ἦν γραμματιστής· ὃς χρόνῳ οὐ πολλῶ ὕστερον τούτων τὸν κόσμον τὸν ἐκ τοῦ ἀνδρεῶνος τοῦ Πολυκράτεος ἔοντα ἀξιοθέητον ἀνέθηκε πάντα ἐς τὸ Ἥραιον. ὁ δὲ Ὀροίτης μαθὼν τὸν κατάσκοπον ἔοντα προσδόκιμον ἐποίηε τοιάδε· λάρνακας ὀκτὼ πληρώσας λίθων πλὴν κάρτα βραχέος τοῦ περὶ αὐτὰ τὰ χεῖλεα, ἐπιπολῆς τῶν λίθων χρυσὸν ἐπέβαλε, καταδήσας δὲ τὰς λάρνακας

¹¹ R. Menéndez Pidal (ed.), *Primera crònica general. Estoria de España I*, Madrid, Bailly et Baillièere e hijos, 1906, pàg. 34.

¹² Per a les implicacions del cicle de Polícrates als àmbits del pensament i la religió vegeu P. Saintyves, "L'Anneau de Polycrate: Essai sur l'origine liturgique du thème de l'anneau jeté à la mer et retrouvé dans le ventre d'un poisson", *Revue d'histoire des religions* 66, 1912, 49-80; J.E. van der Veen, "The Lord of the Ring. Narrative Technique in Herodotus' story on Polycrates' ring", *Mn* 46, 1993, 433-457.

εἶχε ἐτοίμας. ἐλθὼν δὲ ὁ Μαιάνδριος καὶ θεησάμενος ἀπήγγελλε τῷ Πολυκράτει. ὁ δὲ πολλὰ μὲν τῶν μαντιῶν ἀπαγορευόντων πολλὰ δὲ τῶν φίλων ἐστέλλετο αὐτόσε, πρὸς δὲ καὶ ἰδοῦσης τῆς θυγατρὸς ὄψιν ἐνυπνίου τοιγῆδε· ἐδόκεε οἷ τὸν πατέρα ἐν τῷ ἡέρι μετέωρον ἔοντα λουῖσθαι μὲν ὑπὸ τοῦ Διός, χρίεσθαι δὲ ὑπὸ τοῦ ἡλίου. ταύτην ἰδοῦσα τὴν ὄψιν παντοίῃ ἐγίνετο μὴ ἀποδηῆσαι τὸν Πολυκράτεια παρὰ τὸν Ὀροίτεια, καὶ δὴ καὶ ἰόντος αὐτοῦ ἐπὶ τὴν πεντηκόντερον ἐπεφημίζετο. ὁ δὲ οἱ ἠπειλῆσε, ἦν σῶς ἀπονοστήσει, πολλὸν μιν χρόνον παρθνεύεσθαι. ἦ δὲ ἠρήσατο ἐπιτελεῖα ταῦτα γενέσθαι· βούλεσθαι γὰρ παρθνεύεσθαι πλέω χρόνον ἢ τοῦ πατρὸς ἐστερηῆσθαι.

*De seguida que ho va sentir, Polícrates se'n va sentir complagut i anava fent plans; i com que desitjava força aquelles riqueses, de primer envia perquè ho inspeccionés tot Meandri, fill de Meandri, un dels ciutadans, que li feia de comptador; aquest, no gaire temps després de tot això, diposita a l'Heràon tot el tresor de la cambra de Polícrates que era digne de veure. Però Oretes, com que sabia que el supervisor era persona de confiança, va fer el següent: tan bon punt va haver emplenat de pedres vuit arques fins a poc d'espai a tocar de les vores d'elles, per damunt de les pedres va abocar or, i així que les va fermar amb cadenes tenia les urnes disposades. Quan Meandri hi fou anat i ho va veure tot li'n donava notícia a Polícrates. I ell hi va fer cap, tot i que els endevins i els seus íntims li ho desaconsellaven, i endemés la seua filla havia tingut la següent visió d'un somni: li semblava que son pare, que es trobava enjòlit al cel, era rentat per Zeus i ungit pel sol. Com que havia tingut aquesta visió feia de tot son poder perquè Polícrates no fos l'hoste d'Oretes, i encara pronunciava mals averanys mentre ell era ja a bord de la nau de cinquanta rems. Ell, però, la va amenaçar, si tornava sa i estalvi, que per molt de temps romandria donzella. Ella, al seu torn, va imprecuar que s'acomplís allò, car preferia romandre donzella molt de temps abans que trobar-se sense el pare*¹³.

El motiu serà no gaires anys a venir reprès per Tucídides, autor que al decurs de l'evolució del gènere historiogràfic exemplifica una perfecta continuïtat i no pas una ruptura amb el seu predecessor. El motiu, ignorat pels comentaristes¹⁴, apareix al que alguns crítics han entès com el segon cicle de la guerra del Peloponnès¹⁵, amb els orígens de la campanya de Sicília:

¹³ Hdt. III 123-124.

¹⁴ Cap referència a A.W. Gomme, A. Andrewes & K.J. Dover, *A historical commentary on Thucydides IV*, Oxford: Clarendon Press, 1970, pp. 222 i 312-313. Tampoc no reconeix el parentiu entre ambdós passatges S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides III. Books 5.25-8.10*, Oxford 2010, pp. 422-423, on si que recull, sense, però, la més mínima referència a Heròdot, el que en diu T. Rood, *Thucydides. Narrative and Explanation*, Oxford 1998, pàg. 168, n. 43: *The trick itself consisted in collecting in private homes expensive objects, among them golden and silver cups (...) which recall the description of the Athenian fleet (32, 1; the only other occurrence of the noun ἐκπωμα in Th.): an ironic echo?*

¹⁵ H.R. Rawlings III, *The Structure of Thucydides' History*, Princeton, Princeton UP, 1981, pp. 58-61.

ὄν ἀκούοντες οἱ Ἀθηναῖοι ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῶν τε Ἐγεσταίων πολλάκις λεγόντων καὶ τῶν ξυναγορευόντων αὐτοῖς ἐψηφίσαντο πρέσβεις πέμψαι πρῶτον ἐς τὴν Ἔγεσταν περὶ τε τῶν χρημάτων σκεψομένους εἰ ὑπάρχει, ὥσπερ φασίν, ἐν τῷ κοινῷ καὶ ἐν τοῖς ἱεροῖς, καὶ τὰ τοῦ πολέμου ἅμα πρὸς τοὺς Σελιουντίους ἐν ὄτρῳ ἐστὶν εἰσομένους.

(...) οἱ δὲ Ἐγεσταῖοι τοιόνδε τι ἐξετεχνήσαντο τότε ὅτε οἱ πρῶτοι πρέσβεις τῶν Ἀθηναίων ἦλθον αὐτοῖς ἐς τὴν κατασκοπὴν τῶν χρημάτων. ἐς τε τὸ ἐν Ἔρυκι ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης ἀγαγόντες αὐτοὺς ἐπέδειξαν τὰ ἀναθήματα, φιάλας τε καὶ οἰνοχόας καὶ θυμιατήρια καὶ ἄλλην κατασκευὴν οὐκ ὀλίγην, ἃ ὄντα ἀργυρᾷ πολλῷ πλείω τὴν ὄσιν ἀπ' ὀλίγης δυνάμεως χρημάτων παρείχετο· καὶ ἰδίᾳ ξενίσεις ποιοῦμενοι τῶν τριηριτῶν τά τε ἐξ αὐτῆς Ἐγέστης ἐκπώματα καὶ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ ξυλλέξαντες καὶ τὰ ἐκ τῶν ἐγγύς πόλεων καὶ Φοινικικῶν καὶ Ἑλληνίδων αἰτησάμενοι ἐσέφερον ἐς τὰς ἐστιάσεις ὡς οἰκεῖα ἕκαστοι. καὶ πάντων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοῖς αὐτοῖς χρωμένων καὶ πανταχοῦ πολλῶν φαινομένων μεγάλῃν τὴν ἐκπληξιν τοῖς ἐκ τῶν τριήρων Ἀθηναίοις παρείχε, καὶ ἀφικόμενοι ἐς τὰς Ἀθήνας διεθρόησαν ὡς χρήματα πολλὰ ἴδοιεν.

*En sentir-ho els atenesos a les sessions de l'assemblea perquè no només els egesteus ho deien sovint, ans també els qui debatien amb ells, varen votar d'enviar abans de res ambaixadors a Egesta per tal que en matèria de recursos materials inspeccionessin si n'hi ha, segons que diuen, al tresor públic i als dels temples, i per tal que coneguessin alhora en quin punt es troba la guerra contra els selinuntins. (...) Per la seua banda, els egesteus varen enginyar l'argúcia següent quan varen arribar els primers ambaixadors dels atenesos per a la inspecció del tresor. Després que els hi hagueren aplegat, varen exhibir al temple d'Àfrodiita a Èrix les ofrenes, calderes, flascons, incensaris i d'altre equipament no pas escàs, tot el qual, com que era d'argent, amb un limitat cabal oferia a la vista un espectacle més que ric; a més a més, conforme a títol particular oferien a les dotacions de les trirrems actes de benvinguda, en arreplegar les copes d'or i argent de la mateixa Egesta i encara demanar-ne les de les ciutats veïnes, tant les fenícies com les gregues, cadascú les duia com a pròpies amb ocasió dels acolliments. I com que tots se'n servien a dojo i a tot arreu n'apareixien una rere l'altra causaven un gran impacte als atenesos de les trirrems, amb la qual cosa en arribar a Atenes varen difondre que havien vist moltes riqueses*¹⁶.

Si Heròdot havia emprat com un dels termes claus del seu relat el participi de futur κατοψόμενον i després el substantiu κατάσκοπον, Tucídides fa servir un altre participi de futur, σκεψομένους, reprès més endavant amb el sintagma preposicional ἐς τὴν κατασκοπὴν τῶν χρημάτων. El motiu és ben bé el mateix, *mutatis mutandis*. Steiner estableix un vincle evident —i il·luminador— entre el blasme de l'exhibició de la riquesa pregonat per Pèricles (Th. II 40, 1) i la impudorosa ostentació amb què l'orgullós estol atenès va salpar del Pireu (Th. VI

¹⁶ Th. VI 6, 3 i 46, 3-4.

31, 1 i 3)¹⁷. L'episodi de l'engany als ambaixadors entronca de ple amb aquesta condemna del cobeig de riqueses que perdria els atenesos i els duria a la derrota, i té com a protagonistes les dotacions de l'armada, que eren precisament els grans valedors de la democràcia radical. El rerefons gnòmic agermana Heròdot i Tucídides, però l'atenès no deixa passar l'ocasió per a una crítica de fons al sistema polític de la seua ciutat.

Un tercer historiador —fet que evidentment no es deu a la casualitat—, el romà Corneli Nepot, ens ofereix encara un tercer exemple del motiu a la seua *Vida d'Aníbal*:

Antiocho fugato verens ne dederetur, quod sine dubio accidisset, si sui fecisset potestatem, Cretam ad Gortynios venit, ut ibi, quo se conferret, consideraret. [2] vidit autem vir omnium callidissimus in magno se fore periculo, nisi quid providisset, propter avaritiam Cretensium: magnam enim secum pecuniam portabat, de qua sciebat exisse famam. [3] itaque capit tale consilium. amphoras complures complet plumbo, summas operit auro et argento. has praesentibus principibus deponit in templo Dianae, simulans se suas fortunas illorum fidei credere. his in errore inductis statuas aeneas, quas secum portabat, omni sua pecunia complet easque in propatulo domi abicit.

*Un cop fugit Antioc, com que temia que fos traït —cas que sense cap de dubte s'hauria esdevingut— si posava en joc el seu poder, se'n va anar a Creta a la ciutat de Gortina, per tal d'examinar on hauria de trobar aixopluc. Tanmateix va comprendre, d'entre tots els homes el més avisat, que a causa de l'avarícia dels cretencs estaria en un gran perill llevat que els hi fes algun present: duia amb ell una ingent riquesa de la qual sabia que s'havia difòs la fama. Per consegüent, va adoptar el pla següent: emplena amb plom moltes àmfores i per dalt les cobreix amb or i argent. En presència dels principals de la ciutat les diposita al temple de Diana tot fingint que posava les seues riqueses a l'empara de llur fidelitat. Després que aquests foren enganyats, emplena amb la seua fortuna les estàtues de bronze que duia amb ell i les deixa a un pati dins de casa*¹⁸.

Nepot sembla haver combinat les arques d'Heròdot i les copes i incensaris de Tucídides, però és amb el primer amb qui certifiquem la intertextualitat del model i la imitació: *amphoras complures complet plumbo, summas operit auro*

¹⁷ D. Steiner, "For Want of a Horse: Thucydides 6.30-32 and Reversals in the Athenian Civic Ideal", *CQ* 55, 2005, 407-422, pàg. 419. Per a la condemna de l'ostentació de riquesa dels particulars, vegeu Ps.-And. IV 29: *Per tal de fer palès que no només ultrajava Diomedes, ans la ciutat sencera, quan va demanar als arquitectors els vasos per a la processó perquè se'n volia servir la vetlla del sacrifici per la celebració de la seva victòria, els va ben enganyar i no els els volia tornar, perquè pretenia, l'endemà, abans que ningú d'aquesta ciutat, fer ús dels aiguamans i els peveters d'or. I doncs, tots aquells forasters que no sabien que eren nostres, en veure que la processó pública era posterior a la d'Alcibiades, creien que nosaltres fèiem servir els seus vasos rituals* (trad. J. Redondo, *Andòcides. Discursos II*, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 2008, pp. 113-114).

¹⁸ Nepos. *Hann.* 9.

et argento es correspon gairebé perfectament amb λάρνακας ὀκτώ πληρώσας λίθων πλὴν κάρτα βραχέος τοῦ περι αὐτὰ τὰ χεῖλεα, ἐπιπολῆς τῶν λίθων χρυσὸν ἐπέβαλε d'Heròdot. La substitució de les arque per les àmfores sembla deure's a la voluntat de l'autor de conferir al seu relat la idiosincràsia de la pròpia cultura.

Si ara desglossem el motiu clàssic en els seus components secundaris trobarem que en són quatre: 1) un personatge (Oretes; els segesteus; Antíoc) 2) per tal d'enganyar aquell amb qui negocia (Polícrates; els atenesos; els gortinencs) 3) emplena amb un contingut molt pesat (pedres; plom) 4) uns atuells transportables (urnes; calderes, flascons, incensaris, copes; àmfores). Tucídides va ometre el tercer component i ni tan sols va acudir al recurs de dir que hom cobria amb una capa d'or o argent un contingut sense valor. L'historiador atenès traçava així una subtil diferència amb el seu predecessor i es deslligava d'una estratègia narrativa pròpia de la literatura i no pas de l'exposició dels fets que ell perseguia.

La nostra conclusió afirma l'arrel clàssica del motiu emprat per l'autor del *Cantar de Myo Çid* i contesta, doncs, la teoria del suposat origen 'oriental'. Heròdot i no pas altre va donar forma literària a una llegenda associada a Polícrates de Samos i tal volta més antiga encara; Tucídides i Corneli Nepot varen recollir i adaptar als seus particulars interessos el tema. S'allunya d'aquest esquema l'adoptat pel nostre quart testimoniatge clàssic, el de Justí, per tal com manté amb certes modificacions els components 1), 2) i 3), sintetitzats els últims a la frase *onera harenae pro pecunia inuolucris inuoluta*, però introdueix el submotiu de llençar la càrrega dels vaixells al fons de la mar.

La pregunta ara és: com hauria arribat el text de les *Històries* al coneixement de Pero Alfonso? Menéndez Pidal coneixia el text d'Heròdot, però es va limitar a fer-ne esment ¹⁹ sense considerar-lo, sobre la base que la literatura grega no era coneguda als segles XII i XIII. Fins no fa gaires anys, la teoria recepta establia que Heròdot no hauria tornat a Europa occidental fins al segle XIV, i que davant la novetat que representava a la centúria següent se'n varen fer les primeres traduccions ²⁰. Molt recentment, però, es comença a obrir pas la idea que un Heròdot potser epitomitat devia circular al llarg de l'Alta Edat Mitjana fins a ésser reemplaçat per aquest text sencer recuperat al Renaixement italià²¹.

¹⁹ R. Menéndez Pidal, *op. cit.*, pàg. 33, n. 2, on esmenta Hdt. III 123, 2.

²⁰ D. Asheri, A. Lloyd & A. Corcella, *A Commentary on Herodotus*, Oxford 2007, pàg. 53: *Herodotus was known to fourteenth-century Italian humanists, including Petrarch. In the fifteenth century, when the first manuscripts bought in Greece appeared in Western Europe, there appeared the first translations into Latin: that of Lorenzo Valla, begun in Rome in 1452 on the initiative of Pope Nicholas V, and based on codices of the 'Roman family', was published posthumously in Venice in 1474.*

²¹ F. Racine, "Herodotus' Reputation in Latin literature from Cicero to the 12th. Century", in J. Priestley & V. Zali (edd.), *Brill's Companion to the Reception of Herodotus in Antiquity and Beyond*, Leiden & Boston 2016, 193-212, pàg. 194: *Knowing Herodotus without reading the Histories was by no means a medieval phenomenon but a time-honored tradition stretching back to the Republican*

Una alternativa *ad hoc*, que no ens sembla satisfactòria, passaria per postular l'existència d'un florilegi d'*exempla* historiogràfics amb relats moralitzants. En tot cas el passatge de Justí no explica els textos de Pero Alfonso i del *Cantar*, com tampoc no ho fan els de Tucídides i Nepot. D'altra banda, importa de subratllar l'estricta correspondència entre el nucli del motiu a les *Històries* d'Heròdot, *λάρνακας ὀκτὼ πληρώσας λίθων πλὴν κάρτα βραχέος τοῦ περὶ αὐτὰ τὰ χεῖλεα, ἐπιπολῆς τῶν λίθων χρυσὸν ἐπέβαλε, καταδήσας δὲ τὰς λάρνακας εἶχε ἐτοίμας*, i el text del *Cantar*, que parla en tot moment de *archas (bienes)*, *que bien serán pesadas, cubiertas de guadameçi e bien enclauueadas: los guadameçis uermeios e los clauos bien dorados*. Arques feixugues, plenes fins a dalt, i llestes un cop han estat ben closes.

Si establim ara el lligam complet, que consideri tant el motiu principal com els quatre de secundaris, en resultarà que el model del text llatí de Pero Alfonso, i de retruc del text castellà del *Cantar*, són les *Històries* d'Heròdot. És a aquesta seqüència d'obres, de la *Disciplina clericalis* als *Gesta Romanorum* tot passant pel *Cantar de Myo Çid*, on retrobem l'arquitectura narrativa del motiu en tots els seus detalls.

Una cerca de molt més abast que la present hauria ara de plantejar si no hauran estat també les *Històries* la font dels *Gesta Romanorum* i no pas la *Disciplina Clericalis*. De fet, ja hem assenyalat anys enrere un reflex de l'obra d'Heròdot a la *Crònica General de España de 1344*²², bo i precisant que el passatge de les *Històries* (Hdt. V 92f-g) va configurar també altres de semblants a la *Política* d'Aristòtil (*Pol.* 1284a), les *Antiguitats romanes* de Dionisi d'Halicarnàs (*Ant.* IV 56, 1-4), les *Vides dels filòsofs il·lustres* de Diògenes Laerci (*Vit.* I 100), les *Històries* de Titus Livi (I 54, 5-10) i els *Fets i dites memorables* de Valeri Màxim (VII 4, 2). Torna a prendre cos la hipòtesi que Heròdot, potser sota la forma d'una antologia de caire didàctic per a exemple de governants, era conegut a l'Edat Mitjana.

period. (...) Herodotean stories circulated independently of the original text and were modified over time, and Herodotus' name itself survived as a historical or literary authority, sometimes irrespective of what he actually wrote. Les editores en parlen també a la presentació de la contribució de Racine, que defensen i aclareixen encara: J. Priestley & V. Zali, "Introduction", in J. Priestley & V. Zali (edd.), *Brill's Companion to the Reception of Herodotus in Antiquity and Beyond*, Leiden & Boston 2016, 1-15, pàg. 9: *Although increasingly unread, Herodotus continues to be held up as a reputable and venerable historian throughout the Middle Ages, and biblical exegetes occasionally turned to him as a trustworthy authority on matters of Near Eastern history. Racine suggests that these medieval scholars were heirs to a millennial Latin tradition of referring to Herodotus without reading the Histories, a tradition that only became to an end with the first Latin and vernacular translations of the Renaissance.*

²² J. Redondo, *La tradición clásica en la literatura castellana medieval. Cuatro estudios*, Madrid 2013, pp. 68-69. La referència al passatge de la crònica és D. Catalán & S. De Andrés (edd.), *Crònica General de España de 1344*, Madrid 1971, pp. 168-171.